

VIRTUS

28 | 2021

Jos de Weerd

Karel van Gelre en de katholieke mystiek

99

De toon bleef beleefd. Tegelijk sprak zijn brief boekdelen. Hertog Karel van Gelre (1467-1538) maakte zich grote zorgen, zo bleek op 5 november 1523. In de boodschap die hij liet afleveren op het adres van zijn onderdaan Maurits Pannekoek (†1537) in Harderwijk ging het over traktaten van de Duitse theoloog Maarten Luther (1483-1547), die circuleerden binnen de grenzen van zijn Gelderse territorium.¹ Ze vormden een bedreiging voor ‘onses heilighen krysten gelove’. Tot overmaat van ramp had de hertog uit betrouwbare bron vernomen dat Pannekoek ‘sontijds by den leeken Luther extolleert und syne schriften priest’. Karel vond dit vreemd. Zijn dienaar wist toch wel beter? Het daaropvolgende bevel beperkte de bewegingsvrijheid van Pannekoek. Omdat de circulatie van ketterse ideeën volgens de hertog vooral plaatsvond in huizen en op straat, en dus buiten bereik van de geestelijkheid, mocht Maurits niet meer met ‘ondersaten und sympelen luyden’ in gesprek gaan over het nieuwe geloof.

De opkomst van de drukpers speelde een niet te onderschatten rol in de verspreiding van moderne religieuze ideeën aan het begin van de zestiende eeuw.² Vanaf 1500 produceerden Duitse drukkers zo’n 300 à 400 boeken per jaar. Dit aantal liep tussen 1511 en 1517 op tot

1 Stadsarchief Harderwijk, Oud-Archief Harderwijk, inv.nr. 1981, fol. 107re; inv.nr. 1982, fol. 91re.

2 E.L. Eisenstein, ‘An unacknowledged revolution revisited’, *The American Historical Review* 107:1 (2002), 87-105. Eisenstein is bekritiseerd door Johns, die niet het revolutionaire, maar het evolutionaire karakter van de opkomst en verbreiding van de boekdrukkunst benadrukt. Niet de druktechniek zelf, maar het maatschappelijke gebruik ervan zou hebben gezorgd voor een intellectuele ommekeer, zie: A. Johns, ‘How to acknowledge a revolution’, *The American Historical Review* 107:1 (2002), 106-125.

500, om vervolgens exponentieel te stijgen naar 1.460 afdrukken in het jaar 1523.³ De impact daarvan moet ook in Gelre aanzienlijk zijn geweest. Toch kwam dit voor Karel van Gelre niet als een grote verrassing. De hertog onderhield banden met de intellectuele elite van zijn tijd en bemoeide zich persoonlijk met de boekproductie binnen de grenzen van zijn territorium. Boekhistoricus en bibliograaf Maria Kronenberg schreef in 1965 dat de Gelderse hertog zich liet voorstaan op zijn intellectuele interesses. Meerdere religieuze boeken werden aan hem opgedragen. Ook bleek Karel betrokken te zijn bij de totstandkoming van een aantal korte, politiek gemotiveerde traktaten, gericht tegen de opkomst van het lutherse geloof in zijn hertogdom.⁴ Maar hoe ging de Gelderse vorst, vanuit zijn positie als territoriaal heerser, om met de opkomst van nieuwe religieuze ideeën, die de eenheid van de Gelderse politieke gemeenschap bedreigden?

De betekenis van de drukpers

100

Kronenberg kwam aan het beantwoorden van deze vraag niet toe. Enkele historici na haar wel. In hun onderzoek naar de *Arnhemse mystieke preken* wijzen Kees Schepers en Ineke Cornet op de contacten tussen Karel van Gelre, de zusters in het Arnhemse Sint-Agnesklooster en de Keulse Kartuizers van Sint-Barbara. Schepers stelt vast dat het Arnhemse preken-corpus was verbonden met 'Gelders-Arnhemse devotie en met de Gelders-Keulse, anti-lutherse strijd c.q. vernieuwde katholieke innerlijkheid'. In dit netwerk zou de hertog 'hooguit faciliterend' hebben opgetreden.⁵ Cornet concludeert dat de Arnhemse preken-serie was ingebed in een internationale, katholieke hervormingsbeweging, waarbinnen het volkstalige mysticisme een belangrijke rol speelde.⁶ De leden van deze beweging oriënteerden zich op de traditie van de Rijnlandse mystiek en die van de Moderne Devotie in het IJsselgebied.

De redenering van Schepers en Cornet gaat als volgt. Na herhaaldelijk aandringen bij bisschop Frederik van Baden (1458-1517) wist hertog Karel in 1514 het hoogtij van Maria Droefenis op de kerkelijke kalender van het Utrechtse bisdom te krijgen.⁷ Een preek ter ere van dit feest is te vinden in de preken-serie, zoals die door de Arnhemse Agnieten is geschreven.⁸ Deze zusters stonden niet alleen in verbinding met de Keulse Kartuizers, maar ook met de Gelderse hertog.⁹ Dat laatste zou vooral blijken uit het feit dat de naam van de hertog soms wordt genoemd in de archieven van de adellijke familie Van Middachten, waarvan drie vrou-

3 A. Nelson-Burnett, *Debating the sacraments. Print and authority in the early Reformation* (Oxford, 2019), 7-8.

4 M.E. Kronenberg, 'Contacten van Karel van Gelder met de drukpers en de wetenschappelijke wereld', *Het Boek* 37 (1965-1966), 1-10, aldaar 10.

5 K. Schepers, 'De historische verankering van het *sanctorale* in de *Arnhemse mystieke preken*', *Ons Geestelijk Erf* (hierna afgekort als: OGE) 81 (2010), 64-100, aldaar 72-73.

6 I. Cornet, *The Arnhem mystical sermons. Preaching liturgical mysticism in the context of Catholic reform* (Leiden en Boston, 2018), 41.

7 Schepers, 'De historische verankering', 68-69. Vgl. Hofman, 'Het feest der zeven weeën van O.L. Vrouw', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 2 (1875), 404.

8 Schepers, 'De historische verankering', 68-73.

9 Cornet, *The Arnhem mystical sermons*, 37, 45.

welijke leden intrek hadden genomen in het Arnhemse Sint-Agnesklooster.¹⁰ Karel, op zijn beurt, schreef een brief aan de Keulse theologen, waarin hij in feite de Keulse Kartuziers bedankte voor hun inspanningen om de verzamelde werken van de mysticus Dionysius de Kartuizer (†1471) uit te geven.¹¹

Ondanks het indirecte bewijs maken Schepers en Cornet aannemelijk dat hertog Karel van Gelre toegang had tot een internationaal literair netwerk. Kloosterlingen, zoals de Kartuziers, maakten gebruik van de drukpers om de katholieke religiositeit van binnenuit te vernieuwen. Maar het is onduidelijk of zij dat deden op eigen initiatief. Herman Pleij suggereerde in 1992 dat de Kerk steun verleende aan de beginnende drukpers en daarmee de aanzet gaf tot het op grote schaal laten drukken van religieuze werken in de volkstaal.¹² Maar volgens Koen Goudriaan lag deze aanpak niet voor de hand als de Kerk het godsdienstige leven van leken wilde beïnvloeden. Door devotieboeken te verspreiden, zo stelt hij, konden bisschoppen en kerkelijke inquisiteurs hooguit bepaalde onderdelen van het religieuze leven bijsturen. Ook was de impact van deze maatregel volgens Goudriaan beperkt: 'The authorities lacked an overall strategy. When they finally adopted one, it was defensive in nature and took the shape of censorship.'¹³

Maar als het initiatief niet lag in de handen van bisschoppen en andere prelaten, in wiens handen dan wel? Susie Speakman Sutch en Anne-Laure van Bruaene wijzen op de belangen van wereldlijke machthebbers. Volgens beide historici waren veel inwoners van de Lage Landen aan het begin van de jaren 1490 'war-weary and longing for spiritual solice.'¹⁴ Een aantal priesters uit de entourage van de Bourgondisch-Habsburgse heersers speelden daarop in. Zij propageerden een specifieke Mariaverering: die van de Zeven Smarten of Weeën van de Moeder Gods. Deze cultus verschafte leken de mogelijkheid om in de privésfeer de angsten en pinnen van de heilige Maagd te overdenken, om houvast en zekerheid voor de toekomst te vinden. Speakman Sutch en Van Bruaene betogen dat Maria van Bourgondië (1457-1482) en haar zoon Filips de Schone (1478-1506) aanhaakten bij deze verering om hun eigen populariteit en vredesideologie te versterken. De devotie zou onderdanen niet alleen in staat stellen om zich te identificeren met het lijden van de Moeder Gods, maar tegelijkertijd ook met de tegenslagen van de hertogelijke familie, in hun streven naar territoriale eenheid en politieke rust.

Maria van Bourgondië en Filips de Schone verleenden steun en goedkeuring aan de nieuwe Mariacultus. Dit hielp een spirituele en emotionele gemeenschap van gelijkgestemden te creëren en speelde uiteindelijk het Habsburgse huis in de kaart, zo luidt het argument van Speak-

10 Cornet, *The Arnhem mystical sermons*, 45.

11 Schepers, 'De historische verankering', 71-72.

12 H. Pleij, 'De betekenis van de beginnende drukpers voor de ontwikkeling van de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid', in: *Spektator* 21 (1992), 227-263, aldaar 235-238.

13 K. Goudriaan, 'The Church and the market: vernacular religious works and the early printing press in the Low Countries, 1477-1540', in: A. Dlabáčová en A. Tervoort, red., *Piety in practice and print. Essays on the late medieval religious landscape* (Hilversum, 2016), 240-256, aldaar 256.

14 S. Speakman Sutch en A.-L. Van Bruaene, 'The seven sorrows of the Virgin Mary: Devotional communication and politics in the Burgundian-Habsburg Low Countries, c. 1490-1520', *The Journal of Ecclesiastical History* 61 (2010), 252-279, aldaar 277.

man Sutch en Van Bruaene.¹⁵ Toch waren wereldlijke vorsten, volgens beide historici, slechts indirect betrokken bij dit religieuze offensief, dat op initiatief van enkele priesters, maar met hulp van schilders en drukkers, in de stijgers werd gezet. Moet de betrokkenheid van Karel van Gelre bij het uitgeven van anti-lutherse traktaten op dezelfde manier worden uitgelegd, of nam de Gelderse hertog, in tegenstelling tot zijn Habsburgse opponenten, zelf het initiatief? Deze vraag vormt het vertrekpunt van deze korte bijdrage. Na een exposé over Karel van Gelre komen achtereenvolgens zijn drukpersactiviteiten, zijn netwerk en zijn religiepolitiek aan de orde.

Een Gelderse vorst

102

In het vroege voorjaar van 1492 keerde de 24-jarige Karel van Egmond, zoon van Adolf van Egmond (1438-1477) en Catharina van Bourbon (1440-1469), na een afwezigheid van negentien jaar terug naar zijn vaderland. Daar zag het daar aanvankelijk niet naar uit. De verovering van Gelre in 1471 door de Bourgondische hertog Karel de Stoute (1433-1477) betekende niet alleen een machtsovername in Gelre, maar ook een belangrijk keerpunt voor de jonge Karel. Terwijl zijn vader Adolf in Hesdin gevangen werd gezet, kwam hijzelf terecht in Gent, aan het Bourgondische hof.¹⁶ Na de dood van Karel de Stoute in 1477 trad Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519) op als voogd van de inmiddels 9-jarige Karel. In 1487 nam diens leven opnieuw een onvoorziene wending. Als officier in het leger van Maximiliaan nam hij deel aan de slag bij Béthune, tegen de legers van de Franse koning. Voor Karel kende de strijd een ongelukkig einde. Hij werd op het slagveld ingesloten en vervolgens afgevoerd naar Péronne voor gevangenschap.¹⁷

De hechtenis van Karel was een zegen voor de anti-Bourgondische factie in Gelre.¹⁸ Vanuit het hertogdom klonk de roep om de terugkeer van Karel naar zijn geboortegrond. Hij moest er eendracht bewerken en het verscheurde vaderland opeisen.¹⁹ Uiteindelijk was dit ook Karels wens. Het voortbestaan van de Gelderse dynastie en de politieke zelfstandigheid van het bijbehorende land stonden immers op het spel. Met succes onderhandelden de Gelderse steden met de Franse koning om Karel vrij te kopen. En zo bereikte de jonge hertog in 1492, onder begeleiding van Franse troepen, het land van zijn voorvaderen.

Er volgde een reeks gewapende conflicten tussen Karel en de Habsburgse heersers van de Bourgondische Nederlanden. Filips de Schone veroverde in 1502 de stad Arnhem en bood Karel het hertogdom als achterleen aan. Die weigerde, maar moest vervolgens lijdzaam toezien

15 Speakman Sutch en Van Bruaene, 'The seven sorrows', 277-278.

16 C. Rotthoff-Kraus, 'Gelre en Habsburg ten tijde van Maximiliaan I als hertog van Bourgondië, 1477-1492', in: M. Evers e.a., red., *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht, 2003), 145-153, aldaar 152.

17 P.J. Meij, 'Gelderland van 1492-1543', in: P.J. Meij e.a., red., *Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795*, deel II (Zutphen, 1975), 13-78, aldaar 17.

18 De tegenstelling tussen de pro-Bourgondische en anti-Bourgondische facties in Gelre werd scherper na de plotselinge dood van Karel de Stoute in 1477, zie: A. Noordzij, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum, 2008), 171-174.

19 J. Rinzema, 'Een gedicht op Karel van Gelre als hope des vaderlands', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (hierna afgekort als: *BMG*) 61 (1962-1964), 281-284; Noordzij, *Gelre*, 69, 210.

Afb. 1. Portret van Karel van Egmond (1467-1538), hertog van Gelre en graaf van Zutphen (*ets en gravure, Paul de Zetter, 1639; coll. Rijksmuseum, Amsterdam, objectnr. RP-P-1885-A-9513*)

103

hoe zijn Habsburgse tegenstrever grote delen van Gelre veroverde. Uiteindelijk gaf Karel zich gewonnen. In een groots opgezette ceremonie op kasteel Rozendaal bij Velp dwong Filips zijn opponent tot een knieval.²⁰ Karel werd vervolgens verplicht om naar Spanje te reizen. Hij gehoorzaamde, maar lichtte in Antwerpen onopgemerkt zijn hielen en keerde terug naar Gelre. Daar aangekomen heroverde Karel het gewest Gelre, met een voorlopig hoogtepunt in 1513, toen alleen Arnhem nog een Bourgondisch-Habsburgs steunpunt vormde. Reden ge-

²⁰ G. van Hasselt, *Rozendaal als de prachtigste bezitting van de Geldersche graven en hertogen en derzelve hofhouding aldaar* (Arnhem, 1808), 482.

noeg voor Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), landvoogdes van de Nederlanden, om een bestand met Karel van Gelre te sluiten. Dit bevestigde Karels gezag als Gelderse landsheer. Een jaar later veroverde hij de stad Arnhem, om vervolgens door te stoten in de richting van het Noorden. In 1522, op het hoogtepunt van Karels macht, behoorden grote delen van het Oversticht, Drenthe, de Ommelanden, Groningen en Friesland tot het Gelderse territorium.²¹

Karels drukpersactiviteiten

Intussen etaleerde Karel zijn verheven status en illustere afstamming. Omstreeks 1510 liet hij een genealogisch schema maken waaruit zijn vermeende afstamming van Karloman I (†615), stamvader van de Karolingen, moest blijken.²² Op de graftombe voor Catharina van Bourbon liet de hertog de Franse afkomst van zijn moeder breed uitmeten, door de afbeelding van talrijke wapens van Franse koningen.²³ Deze dynastieke verbeelding ging gepaard met Karels intellectuele en spirituele aspiraties. Regelmatig liet hij zijn dienaren op pad gaan naar de beste boekdrukkers in de regio. Op 5 juli 1514 gaf Karel zijn raadsheer Arnt van den Gruythuys (†1545) de opdracht om een gebedenboek te laten drukken.²⁴ Enkele weken later vertrok Arnt opnieuw, ditmaal om een aantal devotieele drukwerken in Zwolle af te halen.²⁵

Daarmee plaatste Karel zich in de traditie van zijn voorgangers. Onder het bewind van zijn grootvader Arnold van Egmond (1410-1473) kon aan het Gelderse hof een bescheiden intellectueel klimaat gedijen. Zo verzamelde de hertog theologische en devotieele boeken.²⁶ Karels vader Adolf gaf in 1469, kort na zijn benoeming tot Gelderse hertog, soms geld uit aan het laten kopiëren van devotieele werken, zoals bijvoorbeeld getijdenboeken en het Agnus Dei.²⁷ Dat Karel van Gelre nog een stap verder ging dan zijn vader en grootvader, door niet alleen boeken te verzamelen maar ook te laten drukken, had natuurlijk te maken met de beschikbaarheid van de drukpers.

Tegelijkertijd beoogde de Gelderse hertog een brede inzet van dit moderne instrument, vooral met het oog op de godsdienstige saamhorigheid binnen zijn gebied. Het maatschappelijke gebruik van de drukpers had namelijk gezorgd voor nieuwe intellectuele en spirituele oriëntaties onder geestelijken en kerkgangers.²⁸ De Kerk verloor hierdoor haar grip op gelovigen en de christelijke gemeenschap dreigde uiteen te vallen. Karel bediende zich van een uitgekiende strategie om dit probleem het hoofd te bieden. In april 1514 stuurde hij zijn

21 Meij, 'Gelderland', 29-46.

22 Gelders Archief (hierna afgekort als: GA), Archief van de graven en hertogen van Gelre en Zutphen (hierna afgekort als: AGHG), inv.nr. 1749.

23 Noordzij, *Gelre*, 60; A.P. van Schilfgaarde, 'De voorouders van Catharina de Bourbon, gemalin van Adolf hertog van Gelre', *BMG* 48 (1946), 206-208.

24 GA, AGHG, inv.nr. 4424, f. 40re.

25 GA, AGHG, inv.nr. 4424, f. 56vo.

26 G. Nijsten, 'Hof en cultuur: karakteristiek van een middelgroot hof aan de Nederrijn', in: Evers, e.a., *Het hertogdom Gelre*, 383-393, aldaar 387.

27 G. van Hasselt, *Geldersche oudheden*, deel I (Arnhem, 1806), 481, nrs. 23-26.

28 Johns, 'How to acknowledge a revolution'.

raadsheer Peter van Meurs naar Parijs, hét centrum voor de productie van Nederlandstalige getijdenboeken, om er officieboeken te laten drukken voor de viering van Maria Droefenis.²⁹ Tegelijkertijd lobbyde Karel bij de bisschoppen van Utrecht en Munster om 'id fest de Beata Virgine te laten contynuyren', waarna het binnen Karels uitdijende territorium kon worden gevierd.³⁰ In Arnhem, inmiddels de residentiestad van de hertog, pakte Karel regelmatig groots uit. Priesters die preekten op Maria Droefenis beloofde hij met wijn.³¹ De observante franciscanen van Arnhem die op uitnodiging van de hertog in processie door de stad trokken, ontvingen daarvoor het beste rundvlees, lamsvlees en kalfsvlees.³²

De instelling van Maria Droefenis en de vele processies die Karel op het hoogtepunt van zijn macht in zijn territorium liet houden, hadden als doel om de betrokkenheid van zijn onderdanen bij de Gelderse politieke gemeenschap te vergroten.³³ Iets vergelijkbaars deden Karels tegenstrevers. Ook Filips de Schone en diens opvolger Karel V kondigden processies af en waren, weliswaar op afstand, betrokken bij het cultiveren van nieuwe Mariadevoties.³⁴ Uniek voor Gelre was de actieve bevordering van religieuze eenheid door de hertog. Daarbij bediende hij zich direct van de drukpers. Zo betaalde Karel in 1516 de drukkosten voor een drietal meditatieve teksten in de volkstaal: *De gulden crone Marien*,³⁵ *Dat schone gebet van der passien o. l. Heren Iesu Christi*³⁶ en *Van der weldaet vnde sorchuoldicheit vnde grote droefnyssse Marien*.³⁷ Het eerste boek, maar wellicht ook de andere twee, werden gedrukt bij Albert Pafraet in Deventer.³⁸ Ze verschenen op de markt om, in navolging van het hoogtij van Maria Droefenis, de Smarten van de Moeder Gods in de religieuze mentaliteit van de Gelderse ingezetenen te verankeren.

Karel gebruikte de drukpers ook om onwelgevallige ideeën de kop in te drukken. Om de verspreiding van Luthers ideeën tegen te gaan, betaalde de Gelderse hertog een benedictijner monnik, vermoedelijk één uit het klooster Klarenwater bij Hattem, negentien gouden kronen voor het schrijven van een traktaat tegen Luther.³⁹ Het boekje, getiteld *Prognosticon multa et mirabilia de terribilissimo maledicti antichristi aduentu loquens*, rolde in 1524 van de drukpers en was gezien de Latijnse taal gericht aan de geestelijkheid en de geschoolde

29 GA, AGHG, inv.nr. 4424, f. 33vo.

30 GA, AGHG, inv.nr. 4424, f. 33vo; *Museum Catharijneconvent*, ms. ABM h118; Hofman, 'Het feest der zeven weeën', 404.

31 G. van Hasselt, *Geldersch maandwerk voor 't jaar 1807*, deel II (Arnhem, 1807), 525.

32 Van Hasselt, *Geldersch maandwerk*, II, 525.

33 Stadsarchief Elburg, Oud Archief Elburg, inv.nr. 103 (1522.06.10), inv.nr. 104 (1523.08.06), inv.nr. 105 (1524.01.08).

34 G. Verhoeven, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen* (Amsterdam, 1992), 43-50; C.M. Schuler, 'The seven sorrows of the Virgin: Popular culture and cultic imagery in pre-Reformation Europe', *Simiolus* 21 (1992), 5-28; Noordzij, *Gelre*, 256-257.

35 *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540* (hierna afgekort als: NK), W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, red., (3 dln., 's-Gravenhage, 1923-1961), nr. 0336.

36 NK, 0531.

37 NK, 0532.

38 J. Revius, *Daventriae illustratae* (Leiden, 1651), 196, 202.

39 Voor de identificatie van de schrijver als monnik uit Klarenwater bij Hattem, zie: W. Frijhoff, 'Het Gelders Antichrist-traktaat (1524) en zijn auteur', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 28:2 (1986), 192-217, aldaar 209-217.

elite.⁴⁰ Nog datzelfde jaar verscheen van dezelfde schrijver *Van der verveerlicken aenstaende tyt Endechristes de ons onseker is van iaren to iaren*, dat kon worden beschouwd als het volkstalige equivalent van het *Prognosticon*.⁴¹ Bij beide projecten trad de hertog op als financier. Hij betaalde zowel de schrijver als de drukker.

Mystieke vernieuwers

Karel verspreidde zijn religieuze denkbeelden met behulp van de drukpers. Maar vooralsnog is onduidelijk hoe die denkbeelden er precies uitzagen. In de historiografie is vooral gewezen op Karels instrumentele inzet van collectieve devoties. Volgens Willem Frijhoff vertoonde het politieke beleid van de Gelderse hertog moderne trekken, omdat Karel zijn politiek centralisme onderbouwde met een religieus centralisme. Daarin verschilde hij niet wezenlijk van zijn Habsburgse opponenten.⁴² Gerard Nijsten wijst op de uitstraling van de Bourgondische cultuur naar Gelre. Dit proces begon al rond 1400, toen hertog Willem I van Gelre (1364-1402) herhaaldelijk de Orde der Kartuziers begunstigde, iets wat de Bourgondiërs ook deden.⁴³ Sindsdien ontwikkelde het Kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem zich tot een dynastiek herinneringsoord, hetgeen paste bij de toenmalige, door de Bourgondische hertogen gedicteerde mode.⁴⁴ Redenerend in de lijn van Frijhoff en Nijsten zou dit betekenen dat Karel van Gelre voor zijn beleidskeuzes vooral zou hebben gekeken naar zijn Bourgondisch-Habsburgse tegenstrevers, om vervolgens hun politieke instrumentalisatie van specifieke vormen van vroomheid over te nemen.

Zo'n verklaring is aannemelijk, maar tegelijk ook beperkt. Was Karels religieuze politiek inderdaad vooral politiek geïnspireerd, of speelden religieuze overtuigingen ook een rol? De hertog had namelijk toegang tot een netwerk van mystieke vernieuwers. Zij verweerden zich tegen lutherse ideeën door de waarde van de kerkelijke traditie, zoals uitgedrukt in liturgische rituelen (*ritus*), voor het voetlicht te brengen. Het Arnhemse Sint-Agnesklooster vervulde daarin een belangrijke functie. In dit vrouwenklooster leefden kanunnikessen volgens de regel van Augustinus. Hun biechtvader kwam uit het Sint-Antoniusklooster te Albergen, dat onder toezicht stond van het Kapittel van Windesheim, de kloosterlijke tak van de Moderne Devotie. De zusters zelf stonden niet onder toezicht van het Zwolse Kapittel.⁴⁵ Toch waren ze verwant aan de stroming van de *devotio moderna* en zetten deze mystieke traditie voort. In de kloosterbibliotheek lagen werken van moderne mystici als Gerlach Peters (†1411), Thomas à Kempis (1380-1471), Hendrik Mande (†1431) en Hendrik Herp (1400-

40 NK, 3774; *Bibliotheca catholica neerlandica impressa* (hierna afgekort als: BCNI) ('s-Gravenhage, 1954), nr. 882.

41 NK, 3954; BCNI, 888; vgl. Revius, *Daventria illustrata*, 196, 228-231; Frijhoff, 'Het Gelders Antichrist-tractaat', 194.

42 Frijhoff, 'Het Gelders Antichrist-tractaat', 200.

43 G. Nijsten, *In the shadow of Burgundy. The court of Guelders in the late Middle Ages* (Cambridge, 2004), 280-281.

44 Noordzij, *Gelre*, 92.

45 Cornet, *The Arnhem Mystical Sermons*, 35-36.

1478) naast de klassiekers van Meester Eckhart (†1328), Jan van Ruusbroec (1293-1381) en Johannes Tauler (†1361).⁴⁶ Toch sprak de mystieke oriëntatie van de zusters het meest uit de *Arnhemse mystieke preken*, die vanaf 1525 binnen de kloostermuren werden geschreven.⁴⁷

Uniek voor deze codex is de aandacht voor de liturgie. De lezer werd in staat gesteld om de vastgestelde rituele handelingen, zoals uitgevoerd tijdens de Eucharistie, op een geestelijke manier in de ziel te vieren. Zodoende kon de uiterlijke liturgie de innerlijke liturgie versterken. Deze grondtoon is terug te vinden in vrijwel alle mystieke geschriften die de zusters produceerden. Toch waren de meditaties in beginsel niet bedoeld voor kerkgangers buiten het klooster. De zusters schreven hun teksten vooral voor intern gebruik.⁴⁸ Dit betekende nog niet dat de spiritualiteit van de Arnhemse zusters beperkt bleef tot binnen de kloostermuren. In het convent werden namelijk ook mystieke bestsellers geproduceerd, zoals *Die evangelische peerle* uit 1535 en *De tempel onser sielen* uit 1543. Deze geschriften beleefden verschillende herdrukken en bereikten een breder publiek.⁴⁹ Ze circuleerden onder priesters die een sermoenvoorbeeld nodig hadden, maar werden ook gelezen door devote vrouwen die het Latijn niet machtig waren, of door leken die zich de aanschaf van een devotieboekwerk konden veroorloven.⁵⁰

Veel van de zusters waren bovendien verwant aan de geestelijke en adellijke elite van Arnhem. Henrica van Presichave was de halfzus van Johan van Presichave, priester en alumnus van de universiteit van Keulen, waar hij theologie had gestudeerd.⁵¹ Magdalena van Schevickhaven was een nicht (oomzegger) van Jacobus Ruyter, koorheer van het Arnhemse Sint-Walburgkapittel en eveneens voormalig theologiestudent te Keulen.⁵² Het adellijke geslacht Van Arnhem telde meerdere leden binnen de kloostermuren. Alberta van Arnhem (†1540) was een dochter van Johan van Arnhem (1459-1531), een edelman die afwisselend in Arnhem en Ede verbleef.⁵³ Kort na haar overlijden namen haar drie nichtjes Anna, Alberta en Arnolda van Middachten, dochters van Anthony van Middachten (1465-1533) en Anna van Arnhem (1487-1533), intrek in het Arnhemse vrouwenklooster.⁵⁴ Hun vader Anthony was een vriend van Karel van Gel-

46 P.J. Begheyn, 'De handschriften van het St. Agnietenklooster te Arnhem', *OGÉ* 45 (1971), 3-44; H. Kienhorst, 'Mystiek op schrift in vrouwenkloosters uit de traditie van de Moderne Devotie', *OGÉ* 81 (2010), 38-63; Cornet, *The Arnhem mystical sermons*, 39-40.

47 Schepers, 'De historische verankering', 74-75; Cornet, *The Arnhem Mystical Sermons*, 12.

48 Cornet, *The Arnhem mystical sermons*, 24-33.

49 Cornet, *The Arnhem mystical sermons*, 98-103.

50 W. Scheepsma, *De Limburgse sermoenen (ca. 1300). De oudste preken in het Nederlands* (Amsterdam, 2005), 25-41.

51 GA, ORA Arnhem, inv.nr. 397, fol. 28-Are (1556); H. Keussen, red, *Die Matrikel der Universität Köln*, deel II, (Bonn, 1919), nr. 608, 40. Johan ontving een studiebeurs in 1544, 1545 en 1546, zie: A.J. van de Ven, 'Een Arnhemsche studiebeurs', *BMG* 30 (1927) 39-60, aldaar 56.

52 GA, Archief van gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 195; H. Keussen, red, *Die Matrikel der Universität Köln*, deel II, nr. 507, 42. Jacobus ontving een studiebeurs in 1518, 1519, 1520 en 1521, zie: Van de Ven, 'Een Arnhemsche studiebeurs', 58.

53 W. Wijnaendts van Resandt, 'Van Arnhem. Een poging orde op zaken te stellen', in: *De Nederlandsche Leeuw* 63 (1996), 1-37, aldaar 23.

54 Begheyn, 'Nieuwe gegevens', *OGÉ* 63 (1989) 179.

re.⁵⁵ Eenmaal binnen de kloostermuren ontmoetten de drie dames hun nicht Clara van Arnhem (†1554), dochter van Zeger van Arnhem (1502-1557), raadsheer van hertog Karel van Gelre en zoon van de eerder genoemde Johan.⁵⁶ De nauwe band tussen het geslacht Van Arnhem en de Agnieten sprak ook uit het feit dat Gerrit van Arnhem (1503-1529), zoon van Johan van Arnhem en broer van Clara en Zeger, in de kapel van het vrouwenklooster lag begraven.⁵⁷

Ook op institutioneel niveau waren er betrekkingen tussen de Agnieten en de spirituele leiders van de stad. Dan ging het in de eerste plaats om de koorheren van het Arnhemse Sint-Walburgkapittel. In 1526 had kanunnik Johannes van der Weyde, in het bijzijn van schepen Sander 'de bolde' Bentinck (†1547), de keukenmeester van hertog Karel, opgetreden als bemiddelaar in een conflict tussen de pastoor van Arnhem en de zusters.⁵⁸ Juist de kanunniken van het Walburgkapittel onderhielden ook nauw contact met de Gelderse hertog; Karel bemoeide zich in ieder geval regelmatig met de proostverkiezing van het kapittel.⁵⁹

108

Via de koorheren van Sint-Walburg hadden de Arnhemse Agnieten dus toegang tot de entourage van de Gelderse hertog. Tegelijkertijd onderhield Karel van Gelre formele banden met de zusters van Sint-Agnes. In 1525 liet de Gelderse hertog prior Johannes van Lochem uit Albergen tot biechtvader van het Sint-Agnesklooster benoemen.⁶⁰ Daarbij komt dat de Agnieten enkele preken schreven die bedoeld waren voor de viering van Maria Droefenis, het hoogtij dat op voorspraak van Karel van Gelre was toegevoegd aan de kerkelijke kalender.⁶¹ Ook ruilden de hertog en de zusters percelen land als onderdeel van Karels plannen om een nieuw jachtslot te bouwen.⁶² Hoewel losjes van karakter, waren er dus allerlei banden tussen de hertog en de Arnhemse zusters.

Een strategie?

Zijn contacten met de Agnieten en de koorheren van Sint-Walburg gaven hertog Karel toegang tot een internationaal netwerk van mystieke schrijvers en boekdrukkers. Tot dit netwerk behoorden ook de Kartuziers van Sint-Barbara te Keulen, een bloeiende kloostergemeenschap die beschikte over een eigen drukpers en zich inzette voor de verspreiding van mystieke werken in de volkstaal, met wie de Arnhemse Agnieten contact onderhielden.⁶³ De Keulse prior Petrus Blomevenna (1466-1526) wordt genoemd in preek 154 van de Arnhemse mystieke preken. Bo-

55 De adellijke verwantschap tussen Karel van Gelre en Anthony van Middachten werd door de hertog meermalen bevestigd door de verdeling van leengoederen, zie: GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 124, 127, 152 en 153.

56 Wijnaendts van Resandt, 'Van Arnhem', 26.

57 Wijnaendts van Resandt, 'Van Arnhem', 24.

58 GA, Oud Archief Arnhem, inv.nr. 1327.

59 GA, AGHG, inv.nr. 1690, fol. 35re en inv.nr. 1691, fol. 4re.

60 H. Kienhorst, 'Geschiedenis van de zusters Agnieten', in: H. Kienhorst en J. Kuys, red., *Verborgten leven. Arnhemse mystiek in de zestiende eeuw* (Arnhem, 2011), 45-61.

61 Schepers, 'De historische verankering', 68-73.

62 GA, AGHG, inv.nr. 1690, fol. 24vo-24-A.

63 G. Chaix, *Réforme et Contre-Réforme catholiques, recherches sur la Chartreuse de Cologne au XVIe siècle*, deel I (Salzburg, 1981), 122, 132; Cornet, *The Arnhem mystical sermons*, 42.

vendien lagen de nodige drukwerken van de Kartuizers op de planken van de Arnhemse kloosterbibliotheek.⁶⁴ Zowel de Agnieten als de Kartuizers legden zich toe op het populariseren van mystieke theologie. Het afstoffen van de traditionele liturgie speelde daarbij een belangrijke rol. De hervorming van de Kerk moest lopen langs de lijn van innerlijke spiritualiteit.⁶⁵

Ook met de Keulse Kartuizers onderhield hertog Karel banden. In 1522 gaf hij de kluizenaars vrijstelling van verplichtingen, verbonden aan een Gelders leengoed, dat het Keulse klooster beheerde in het Utrechtse Loenersloot. Als wederdienst ontving Karel kloosterlijke memoriediensten voor hem en zijn geslacht.⁶⁶ Tegelijkertijd lijkt het erop dat Karel de Kartuizers gebruikte in de strijd tegen het oprukkende lutheranisme. In 1530 liet de Gelderse hertog een brief schrijven aan de theologen van de Keulse universiteit. Daarin bedankte hij in feite de Keulse Kartuizers voor de uitgave van de talrijke werken van Dionysius de Kartuiser. Deze projecteditie moest 'worden uitgegeven en gelezen om de kracht van het christelijk geloof bij die velen die – helaas – wankelmoedig zijn, te herstellen en te bevestigen.'⁶⁷ Naast het verspreiden van traktaten die op zijn eigen initiatief waren geschreven en gedrukt, besloot Karel de drukpersactiviteiten binnen zijn internationale literaire netwerk te steunen. Karels banden met dit netwerk doen vermoeden dat zijn religieuze opvattingen gefundeerd waren in de mystieke theologie van zijn tijd.

Voor de vormgeving van zijn religiepolitiek keek de Gelderse hertog dus niet alleen op zij, naar zijn Bourgondisch-Habsburgse opposanten, maar juist ook in de richting van de Keulse Kartuizers en het Arnhemse Sint-Agnesklooster. Vooral dit vrouwenhuis vormde voor hem een 'spiritueel reservoir' van katholieke herleving. Volgens Schepers wierp de verkondiging en verspreiding van innerlijke spiritualiteit, zoals de Agnieten en de Kartuizers dat deden, een dam op tegen Luthers ideeën, hetgeen ook de bedoeling van Karel geweest kan zijn.⁶⁸ Dit is een terechte constatering, maar roept tegelijk een nieuwe vraag op. Hoe konden die nieuwe ideeën vervolgens vanuit het vrouwenklooster worden verspreid onder het gewone kerkvolk? De Agnieten produceerden weliswaar enkele mystieke werken, maar was de impact daarvan volgens Karel groot genoeg? Bovendien werden de mystieke preken van de Agnieten uitsluitend binnen de kloostermuren gebruikt.

In 1525 had paus Clemens VII (1478-1534) geweigerd om hertog Karel het mandaat op de kettervervolgving in Gelre te geven.⁶⁹ Om toch greep te houden op de religieuze beleving van

64 H. Kienhorst, 'Meer mystiek uit het Arnhemse Agnietenklooster. De handschriften Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 51 en 133 H 13', in: J. Biemans e.a., red., *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek* (Zutphen 2007), 201-215, aldaar 213-215; K. Schepers, 'Het verborgen leven van de zusters Agnieten', *OGE* 79 (2008), 294-395; Cornet, *The Arnhem Mystical Sermons*, 42, 102.

65 Cornet, *The Arnhem Mystical Sermons*, 42.

66 GA, AGHG, inv.nr. 1782.

67 *D. Dionysii Carthusiani In omnes beati Pauli Epistolas commentaria* (Keulen, 1533), f. 1re. Met dank aan Koen Goudriaan voor de vertaling.

68 Schepers, 'De historische verankering', 84.

69 Petrus Balan, *Monumenta reformationis Lutheranae ex tabulariis S. Sedis secretis, 1521-1525* (Regensburg, 1884), 323-324

Gelderse gelovigen en om, wellicht, de mystieke vernieuwing, zoals de Agnieten en de Kartuziers die voorstonden, op maatschappelijk niveau ingang te doen vinden, bracht de hertog theologisch opgeleide intimi in stelling. Eén van hen was Burchard van den Bergh (†1566), de kanunnik en latere deken van het Arnhemse Sint-Walburgkapittel aan wie in 1545 de eerste Latijnse editie van de *Die evangelische peerle* zou worden opgedragen.⁷⁰ Burchard, door Karel beschreven als ‘der hillige schriefften baccalaureus als ennen bequeemen gued iongen man’,⁷¹ was een neef (tantezegger) van Theodora van Eymeren (1463-1540), mystiek schrijfster en vermoedelijk zuster in het Sint-Agnesklooster, en kreeg op voorspraak van Karel een aanstelling als pastoor in Harderwijk.⁷² Twee jaar eerder had Karel Sweder van Kervenheim (†1547), kanunnik van Sint-Walburg te Zutphen en ‘der ketteryen eyn aenvechter, und uytroeder’, levenslang vruchtgebruik van de inkomsten uit de pastorie van Lochem gegeven. Ook Sweder had contacten met de Agnieten.⁷³ De grondtoon van de Arnhemse mystieke preken klonk vermoedelijk dus door in het katholieke hervormingsoffensief, zoals Karel dat samen met Burchard van den Bergh en Sweder van Kervenheim vormgaf.

110

De Gelderse hertog nam dus zelf het initiatief voor de distributie van de mystieke theologie in de richting van kerkgangers. Dat is niet opvallend, gezien het feit dat de Gelderse hertog al veel eerder had aangestuurd op de inzet van de drukpers ten behoeve van religieuze mystieke vernieuwing. Toch is hiermee een nieuw inzicht onder woorden gebracht. Karel van Gelre initieerde en stimuleerde de katholieke kerkhervorming door de inzet van moderne media, zoals de drukpers. Aanvankelijk gaf hij zelf de opdrachten en deed de betalingen, en daarnaast ondersteunde hij de publicaties van mystieke experts, zoals de Agnieten en de Kartuziers. Karels rol als initiatiefnemer is dan ook groter geweest dan tot dusver gedacht.

cjdeweerd@gmail.com

70 K. Schepers, ‘Wat zeggen de vroegste edities over de auteur van *Die evangelische peerle*’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 129 (2013), 26-54, aldaar 49-50.

71 Stadsarchief Harderwijk, Oud Archief Harderwijk, inv.nr. 809.

72 Theodora van Eymeren was een zus van Fenne van Eymeren, zie: GA, ORA Arnhem, inv.nr. 396, fol. 257r-257v^o (1555). Het is onduidelijk of zij was toegetreden tot het Sint-Agnesklooster, al wordt dit in de literatuur wel gesuggereerd. Haar zus Fenne was getrouwd met Gerrit van den Bergh, zie: J. Anspach, *De Veluwe familie Tulleken en hare aanverwanten. Eene genealogisch-historische proeve* (z.p., 1882), 231, noot 1. Burchard van den Bergh was hun beider zoon, vgl. *Medieval Memoria Online*, ‘Floor slab of Burchard van den Bergh’, ID 1983, <https://memodatabase.hum.uu.nl/>. Begheyn spreekt over Theodora van Eymeren als zijnde Reinalda van Eymeren, kanunnik van Sint-Agnes en de vermoedelijke schrijfster van de *Peerle*, zie: P.J. Begheyn, ‘Nieuwe gegevens betreffende de Evangelische Peerle’, *OGF* 58 (1984), 30-40. Of zij de daadwerkelijke schrijfster is van de *Peerle* wordt betwist, zie: K. Ruh, *Die niederländische Mystik des sechzehnten Jahrhunderts* (München, 1999), 290-312; B. McGinn, ‘A forgotten classic of late medieval women’s mysticism: the Evangelical Pearl’, in: *Archa verbi* 5 (2008), 97-121; Schepers, ‘De historische verankering’, 64.

73 Van Hasselt, *Geldersch maandwerk*, I, 14-15. In 1547 schonk hij al zijn boeken en een miskelk aan de zusters, zie: A.J. Maris, ‘Boeken van Zweder van Kervenheim voor het Sint-Agnietenklooster te Arnhem’, *BMG* 67 (1973), 76.

Kastelen in Zeeland, 1570-1670. Adellijke huizen en burgerlijke buitenverblijven 9

Martin van den Broeke

A monument for an English Queen. The genealogical programme on the tomb of Philippa of Hainault (d. 1369) at Westminster Abbey, London 41

Sanne Frequin

Lions or lilies? The dynastic identity of Margaret of Burgundy (1374-1441) as represented by material objects 61

Margreet Brandsma

